

Michał KRUSZKA¹

EWOLUCJA SEKTORA BANKOWEGO W UNII EUROPEJSKIEJ W LATACH 2004-2012

Streszczenie

Kryzys finansowy znacząco wpłynął na funkcjonowanie europejskiego sektora bankowego. Wyniki przeprowadzonej analizy dowodzą, że wskutek kryzysu zmniejszyły się rozmiary tego komponentu systemu finansowego Unii Europejskiej i spadło znaczenie ekspansji transgranicznej. Równocześnie przestał przyrastać stopień koncentracji rynkowej, a efektywność ekonomiczna podlega znaczącej zmienności. W związku z tym należy stwierdzić, że proces tworzenia wewnętrznego rynku usług finansowych jest daleki od zakończenia w Unii Europejskiej.

Słowa kluczowe: sektor bankowy, struktura, koncentracja, efektywność

EVOLUTION OF BANKING SECTOR IN EUROPEAN UNION IN YEARS 2004-2012

Summary

The financial crisis has had a significant influence on the European banking sector. The results of the analysis demonstrate that, as a consequence of the crisis, the size of the banking component of the financial system of the European Union has decreased. At the same time, cross-border expansion has lost its importance. The market concentration level has ceased to rise, and economic efficiency is subject to significant volatility. In this context, it should be noted that the process of creating a single market for financial services in the European Union is far from being completed.

Key words: banking sector, structure, concentration, efficiency

DOI: 10.15290/ose.2015.02.74.02

1. Wstęp

Prawidłowe funkcjonowanie systemu finansowego, a zwłaszcza sektora bankowego, jest warunkiem koniecznym utrzymania wzrostu i rozwoju gospodarczego. Doświadczenia ostatniego kryzysu zapoczątkowanego w USA dowiodły, jak dotkliwie sfera realna może odczuć utratę stabilności finansowej przez banki. Nie ma wątpliwości, że obserwuje się także relacje zwrotne, identyfikujące wrażliwość sektora finansowego na ogólny stan aktywności gospodarczej.

¹ Dr hab. Michał Kruszka, prof. AFiB Vistula – Wydział Biznesu i Stosunków Międzynarodowych, Akademia Finansów i Biznesu Vistula; email: m.kruszka@vistula.edu.pl.

Z tego względu zasadne jest przeprowadzenie analizy, której celem jest uchwycenie podstawowych zmian strukturalnych, które zaszły w sektorze bankowym Unii Europejskiej w reakcji na globalne zjawiska kryzysowe. Z poznawczego punktu widzenia jest bowiem ważne uzyskanie kwantyfikowalnej informacji o skali kurczenia się sektora bankowego, co uznaje się za jeden z przejawów restrukturyzacji. Do uwzględnianych aspektów przeobrażeń strukturalnych zaliczono również aktywność międzynarodową. W związku z tym rodzi się pytanie, czy europejskie banki, reagując na kryzys, zanęchały ekspansji kapitałowej na zagraniczne rynki lub ograniczyły transfer usług transgranicznych? Znalezienie odpowiedzi na to pytanie stało się jednym z celów częściowych dokonanej analizy.

Autor uznał, że warto także prześledzić procesy koncentracji na europejskim rynku bankowym. Zmianom rozmiarów tego rynku mogą bowiem towarzyszyć istotne przetasowania w pozycji poszczególnych podmiotów. Toczącej się dyskusji o funkcjonowaniu systemowo istotnych instytucji finansowych towarzyszy wątpliwość, czy banki o dużych udziałach rynkowych charakteryzują się pozytywnymi efektami skali. Chęć empirycznej weryfikacji istnienia relacji między koncentracją a efektywnością ekonomiczną sektora bankowego stanowiła oś rozważań zamieszczonych w ostatniej części niniejszego artykułu. Zakres czasowy prowadzonych badań objął, co do zasady, lata 2004- 2012. Zakres podmiotowy uwzględnił 27 członków Unii Europejskiej.

2. Wielkość sektora bankowego Unii Europejskiej

Określając rozmiary sektora bankowego, konieczne jest ustalenie kręgu podmiotów do niego zaliczanych. W przypadku Unii Europejskiej regulują to obecnie przepisy rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 575/2013 z dnia 26 czerwca 2013 roku w sprawie wymogów ostrożnościowych dla instytucji kredytowych i firm inwestycyjnych. W myśl definicji zawartej w art. 4 ust. 1 pkt. 1 powyższego rozporządzenia, instytucją kredytową jest przedsiębiorstwo, którego działalność polega na przyjmowaniu depozytów lub innych funduszy podlegających zwrotowi od klientów oraz na udzielaniu kredytów na swój rachunek.

W przypadku Polski powyższa definicja oznacza, że instytucjami kredytowymi są wszystkie banki (państwowe, spółdzielcze oraz działające w formie spółki akcyjnej) i spółdzielcze kasy oszczędnościowo-kredytowe. Dla przykładu w Niemczech powyższy katalog obejmuje także kasy oszczędnościowo-budowlane (*bausparkasse*), a w Finlandii towarzystwa hipoteczne (*hypoteekkiyhdistys*).

Z uwagi na zasadę swobody świadczenia usług oraz przepływu kapitału, usługi bankowe w Unii Europejskiej mogą być również dostarczane na zasadach transgranicznych. W ścisłym znaczeniu powyższy termin określa sytuację, w której usługobiorca i usługodawca pozostają na terytorium swojego państwa członkowskiego, a usługa jest świadczona dzięki kanałom teleinformatycznym [Kruszka, 2012]. Przykładem jest złożenie depozytu w zagranicznym banku poprzez przelew elektroniczny.

Jednocześnie o bankowości transgranicznej można mówić w kontekście międzynarodowych przepływów kapitałowych, które prowadzą do ustanowienia zagranicznej obecności komercyjnej [Navaretti i in., 2010]. W takim przypadku instytucja kredytowa z jednego państwa członkowskiego ustanawia na terytorium innego kraju podmiot zależny (w pełni ukonstytuowaną osobę prawną) lub oddział, który nie działa we własnym imieniu. W pierwszym przypadku jest konieczne uzyskanie stosownego zezwolenia wydawanego przez lokalny organ nadzoru bankowego, natomiast oddział, po odpowiedniej notyfikacji, może działać na podstawie „jednolitego paszportu” [Iwanicz-Drozdowska, 2007]. Tym samym oddziały instytucji kredytowych, choć pozbawione osobowości prawnej, są podmiotami sektora bankowego.

Po ustaleniu katalogu instytucji kredytowych², które zalicza się do sektora bankowego, można ustalić jego rozmiary. Z jednej strony są one identyfikowane liczbą podmiotów i ich placówek, z drugiej strony wartością aktywów, która wskazuje skalę działalności. Ze względu na to, że w niniejszej pracy użyto szeregów czasowych, porównanie przeprowadzono na podstawie danych relatywizowanych. W związku z tym podano informacje o liczbie mieszkańców przypadającej na jedną instytucję kredytową i jedną placówkę. Tak określona swoista „gęstość” siatki usługodawców pozwala ocenić stopień nasycenia rynku finansowego³. W drugim przypadku aktywa relatywizowano wartością PKB. Dzięki temu jest możliwe określenie stopnia rozwoju rynku finansowego. Zdefiniowane powyżej wskaźniki, obliczone dla lat 2004-2012, zaprezentowano na wykresach: 1. i 2.

Z przedstawionych zależności wynika, że system bankowy w Unii Europejskiej podlega zauważalnemu procesowi konsolidacji. Jego wyrazem jest topniejąca liczba podmiotów, skutkująca tym, że na jedną instytucję kredytową przypada coraz więcej mieszkańców. Co więcej, uwzględniany tu wskaźnik wykazuje trwałą tendencję zmian w czasie, której tempa nie zmienił kryzys finansowy.

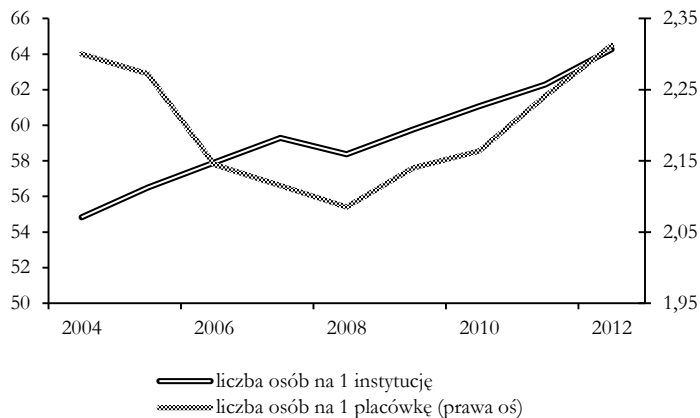
Zgola co innego trzeba stwierdzić w odniesieniu do siatki placówek i rozmiarów sektora bankowego, mierzonego relacją aktywów do PKB. W tym przypadku nie ma wątpliwości, że rok 2008 stał się cezurą w ewolucji systemów finansowych. Od tego momentu można obserwować zahamowanie ekspansji, a wręcz regres, wskazujący na istotną zależność kondycji instytucji kredytowych od ogólnego stanu gospodarki. Można więc jednoznacznie stwierdzić, że głęboki kryzys finansowy, zapoczątkowany w USA na rynku pożyczek hipotecznych, niezmiernie silnie dotknął sferę bankową także w Unii Europejskiej. Nerozwiazane napięcia wewnątrzunijne, np. zadłużenie publiczne i nad-

² Od instytucji kredytowych powinno się odróżnić monetarne instytucje finansowe. Zbiór określany drugim terminem liczy więcej podmiotów, gdyż dodatkowo należy uwzględnić fundusze rynku pieniężnego. Przyjmują one środki podlegające konwersji na jednostki uczestnictwa o ekonomicznej charakterystyce zbliżonej do depozytów bankowych. Dlatego też wartość tych jednostek jest uwzględniana w najszerszej mierze identyfikującej podaż pieniądza (M3). Jednakże fundusze tego typu nie udzielają kredytów.

³ Trzeba pamiętać, że rozwój technologiczny pozwala na częściową substitucję placówek bankowych przez bankowość internetową. Mimo to w tym przypadku nie warto sięgać do szeregu czasowego rozpoczynającego się w 2004 roku, ponieważ panujące wówczas warunki techniczne (ograniczony dostęp do Internetu szerokopasmowego, początkowe stadium rozwoju sieci bezprzewodowych, brak urządzeń mobilnych, innych niż laptop) są nieporównywalne z sytuacją z końca 2012 roku.

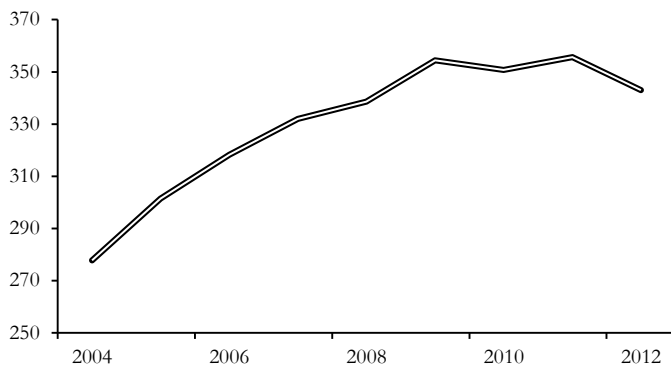
mierna ekspozycja na skarbowe papiery wartościowe, spotęgowały niekorzystne zjawiska. W efekcie nastąpiło wyraźne skurczenie się liczebności placówek oraz bilansów bankowych.

WYKRES 1.
Liczba mieszkańców przypadająca na instytucję kredytową i placówkę
(w tys.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych EBC, Eurostat.

WYKRES 2.
Aktywa instytucji kredytowych w stosunku do PKB (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych EBC, Eurostat.

3. Bankowość transgraniczna w Unii Europejskiej

Jednym z głównych celów Unii Europejskiej jest działanie na rzecz trwałego rozwoju, którego podstawą jest wzrost gospodarczy (art. 3. *Traktatu o Unii Europejskiej*). Narzędziem umożliwiającym osiągnięcie wymienionego zadania jest ustanowienie rynku

wewnętrznego, na którym nie powinny pojawiać się bariery związane z przepływem: osób, towarów, usług i kapitału.

Pomimo zadeklarowanych w *Traktacie* swobód, idea rynku wewnętrznego usług finansowych przez długi czas nie była w pełni wdrożona. Co prawda, proces harmonizacji wymogów regulacyjnych wobec banków rozpoczął się wraz z przyjęciem pierwszej dyrektywy bankowej w 1977 roku, jednak nadal istniało wiele ograniczeń w transgranicznym świadczeniu usług. Komisja Europejska w pełni zdawała sobie z tego sprawę i podejmowała szereg inicjatyw mających urzeczywistnić integrację rynku finansowego jednoczącej się Europy [Story, Walter, 1997].

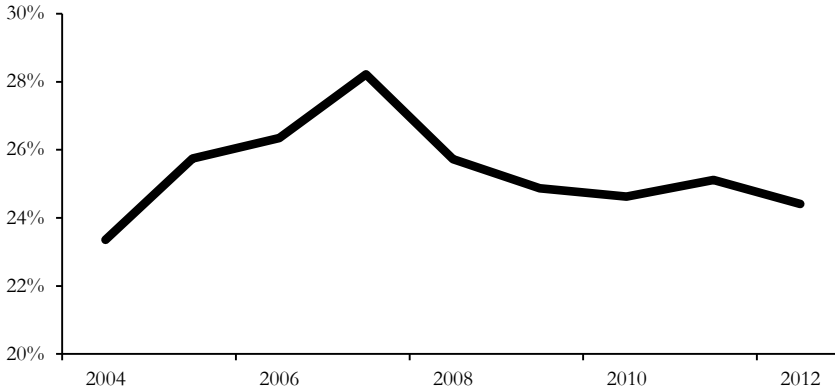
Przełomem okazał się dopiero *Financial Services Action Plan* (FSAP) z 1999 roku, który zakładał uchwalenie do 2005 roku przepisów niezbędnych do uzyskania względnego ujednoczenia norm prawnych dotyczących świadczenia usług finansowych w Unii Europejskiej. Dla sfery bankowej były najważniejsze dwie dyrektywy, potocznie nazywane pakietem CRD III⁴. Ustanowione w nim przepisy, transponowane do legislacji krajowych, doprowadziły do tego, że banki działające w Unii Europejskiej zostały poddane reżimowi prawnemu, charakteryzującemu się przynajmniej minimalnym poziomem harmonizacji.

Jednym z przejawów faktycznego tworzenia europejskiego rynku usług bankowych było praktyczne usunięcie barier w przepływie inwestycji bezpośrednich. Doprowadziło to do zapoczątkowania procesu ekspansji kapitałowej i powstania transnarodowych grup bankowych, co można prześledzić patrząc na udział aktywów kontrolowanych przez takie grupy w łącznych aktywach europejskiego sektora bankowego. Ilustracją tego rodzaju danych jest wykres 3.

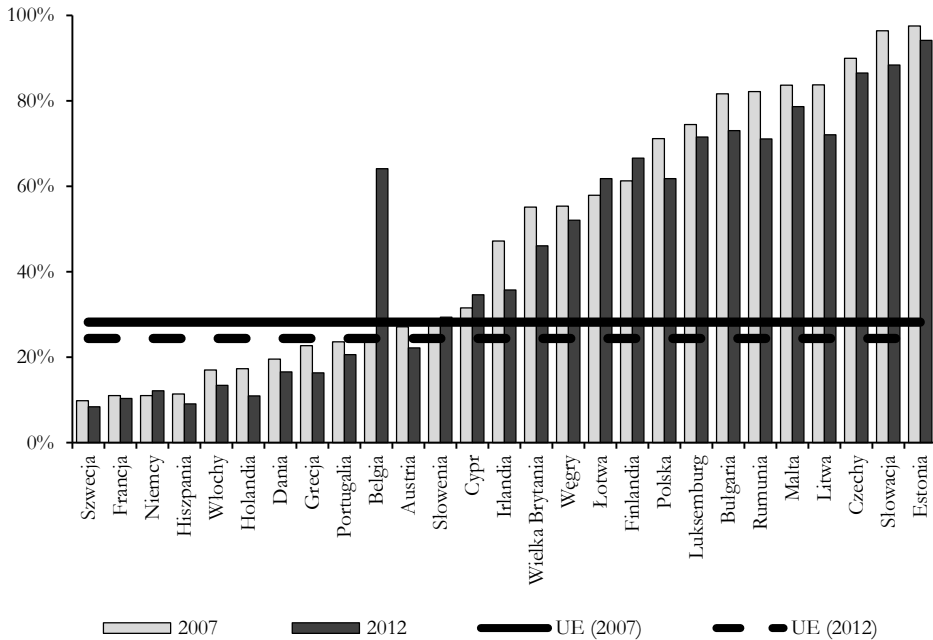
Jak można zauważyć, lata 2004–2007 cechowało rosnące znaczenie kapitału zagranicznego w zagregowanym sektorze bankowym Unii Europejskiej. Było to związane z licznymi fuzjami i przejęciami, które szczególnie nasiliły się po wprowadzeniu euro oraz rozszerzeniu Unii z 2004 roku [Allen i in., 2011]. Jednak jest konieczne podkreślenie, że wybuch kryzysu zahamował proces ekspansji międzynarodowych grup kapitałowych. W efekcie wzrósł udział kapitału rodzimego w aktywach instytucji kredytowych.

W tym miejscu warto zaznaczyć, że wykres 3. ilustruje stan ujmowany z perspektywy zsumowanych aktywów 27 krajowych systemów bankowych. W związku z tym warto spojrzeć na strukturę właścicielską sektorów w poszczególnych państwach członkowskich. Z uwagi na to, że rok 2007 można uznać za ostatni okres przedkryzysowy w Unii Europejskiej, dane z tego właśnie roku zestawiono z informacjami pozyskanymi dla 2012 roku. Tak przygotowane wskaźniki zobrazowano na wykresie 4.

⁴ Były to: *Dyrektywa 2006/48/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 14 czerwca 2006 roku* oraz *Dyrektywa 2006/49/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 14 czerwca 2006 roku w sprawie adekwatności kapitałowej firm inwestycyjnych i instytucji kredytowych* (wersja preredagowana), Dz. Urz. UE L 177 z dnia 30 czerwca 2006 roku.

WYKRES 3.**Udział kapitału zagranicznego w aktywach sektora bankowego w Unii Europejskiej**

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych EBC.

WYKRES 4.**Udział kapitału zagranicznego w aktywach sektora bankowego w państwach członkowskich Unii Europejskiej**

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych EBC.

Przedstawione dane dowodzą, że sektory bankowe państw członkowskich są bardzo zróżnicowane pod względem udziału kapitału zagranicznego w ich aktywach. Badany tu odsetek w 2007 roku wahał się od niecałych 10% w Szwecji do blisko 97% w Estonii, przy medianie wynoszącej 47%.

Spoglądając na stan zobrazowany na wykresie 4., dostrzega się odwrotną relację między stopniem rozwoju gospodarczego a znaczeniem kapitału zagranicznego w sektorach bankowych poszczególnych państw. Współczynnik korelacji Pearsona między wartością PKB *per capita* a frakcją aktywów przypadającą na podmioty zależne od międzynarodowych grup kapitałowych wynosił -0,65 w 2007 roku i -0,63 w 2012 roku. Gdyby zaś przyjąć liniową relację ekonometryczną między uwzględnianymi tu wskaźnikami, to partycypacja podmiotów krajowych w polskim sektorze bankowym w pełni odpowiada przeciętnemu poziomowi zamożności w naszym kraju. Tym samym nie można się zgodzić z opinią Kawalca i Gozdka [Kawalec, Gozdek, 2012], że Polska charakteryzuje się zbyt dużym udziałem kapitału zagranicznego w instytucjach kredytowych, jak na rozmiary swojej gospodarki⁵.

Kryzys finansowy odcisnął swoje istotne piętno na aktywności transgranicznej europejskich grup bankowych. Niemal w każdym kraju można zaobserwować spadek udziału kapitału zagranicznego, a więc grupy międzynarodowe w większym stopniu skoncentrowały się na działalności w państwach pochodzenia. Przykładowo w Polsce w latach 2007-2012 nastąpił wzrost udziału podmiotów krajowych o blisko 10 punktów procentowych, a więc proces „udomowienia” [Kawalec, Gozdek, 2012] już odbywa się i działania polskich organów publicznych nie były potrzebne.

Niezwykle wyraźnym wyjątkiem, od powyżej zaznaczonych zjawisk, jest sytuacja Belgii związana z koniecznością przeprowadzenia gruntownej restrukturyzacji sektora bankowego. Z kraju eksportującego kapitał w 2007 roku (w Belgii swoją siedzibę miały centrale grup: Dexia, Fortis oraz KBC) państwo to stało się biorcą kapitału, gdyż w 2012 roku udział zagranicznych grup bankowych sięgnął 64%.

W największym stopniu wiąże się to z błędną polityką inwestycyjną grupy Fortis. Pod koniec 2007 roku Fortis, uczestnicząc w konsorcjum złożonym jeszcze z Royal Bank of Scotland oraz Santander Bank, dokonał przejęcia ABN AMRO Bank. W połowie 2008 roku okazało się, że belgijski bank ma wysokie ekspozycje na obligacje pochodzące z amerykańskich emisji sekurytyzujących kredyty hipoteczne. Pragnąc pozyskać kapitał zabezpieczający te ryzykowane składowe aktywów, zarząd Fortisu zdecydował się na zamkniętą emisję akcji, a równocześnie wycofał się z wypłaty dywidendy. Złamanie obietnicy wcześniej danej akcjonariuszom oraz narastające problemy płynnościowe w strefie euro spowodowały załamanie kursu akcji Fortisu. Część inwestorów giełdowych prawdopodobnie zintensyfikowała transakcje „krótkiej sprzedaży”, które zmierzały do dalszego spadku kursu [Fassin, Gosselin, 2011].

Pod koniec września 2008 roku nastąpił gwałtowny odpływ depozytów od klientów instytucjonalnych i Fortis stanął na krawędzi bankructwa. Wówczas bardzo radykalne

⁵ Kawalec i Gozdek [Kawalec, Gozdek, 2012] odwołali się do relacji między bezwzględną wartością PKB a udziałem kapitału zagranicznego w aktywach instytucji kredytowych. Tego rodzaju zależność jest jednak obciążona znaczną ułomnością, gdyż Polska zawsze będzie dysponować znacznie większym PKB niż Austria, Dania czy Portugalia, co wynika z dysproporcji w rozmiarach populacji.

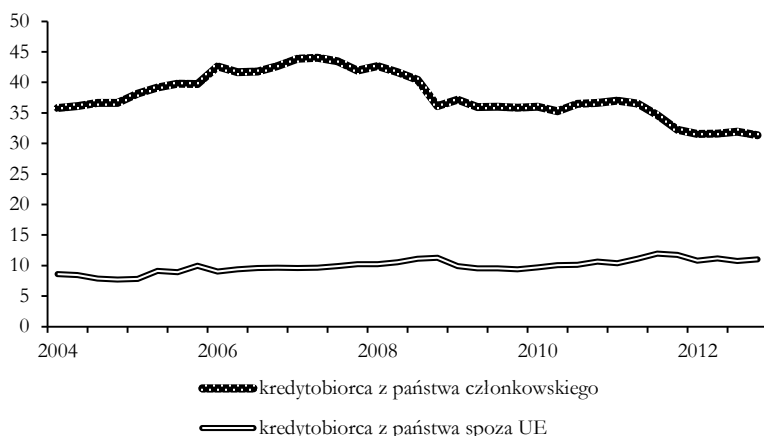
kroki podjęły rządy: Belgii, Holandii oraz Luksemburga – zdecydowano się na znaczące dokapitalizowanie, skutkujące przejściowym uzyskaniem kontroli nad wspomnianą grupą kapitałową. W efekcie aktywa dawnego ABN AMRO Banku przejął holenderski skarb państwa i przywrócił poprzednią markę. Z kolei belgijskie aktywa grupy Fortis zostały niemal natychmiast sprzedane francuskiej grupie BNP Paribas, do czego walnie przyczynił się nacisk ze strony rządu Belgii, będącego w tym momencie dominującym akcjonariuszem [Marinč, Vlahu, 2012]. Fortis był największym bankiem w Belgii, stąd jego przejście przez kapitał francuski doprowadziło do tak znaczącego odwrócenia relacji właścicielskich, które widać na wykresie 4.

Bankowość transgraniczna to także operacje, które nie wymagają kapitałowego zaangażowania za granicą. Wówczas tylko usługa przekraczała granice państwowe. W przypadku bankowości takie świadczenie jest w pełni możliwe, lecz niezwykle trudno badać całkowite rozmiary takiej wymiany gospodarczej. W praktyce należy ograniczyć się do wybranych grup usług bankowych.

W niniejszej pracy uznano, że najodpowiedniejsze jest sięgnięcie do danych na temat wartości udzielonych kredytów. W tym celu dokonano podziału na dwie grupy kredytobiorców: monetarne instytucje finansowe i sektor pozafinansowy. W obu przypadkach zbadano strukturę udzielonych kredytów⁶, wyodrębniając te, które przyznano podmiotom spoza państwa zarejestrowania instytucji udzielającej kredytu. Uzyskane informacje zobrazowano na wykresach: 5. i 6.

WYKRES 5.

Udział transgranicznych kredytów dla monetarnych instytucji finansowych (w %)

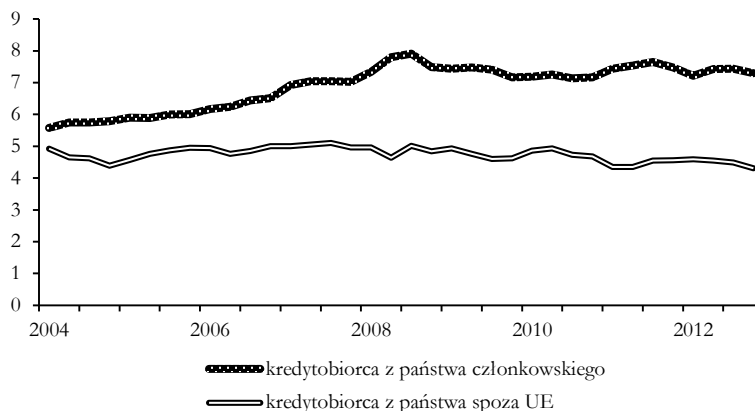
Objaśnienia: dane nie uwzględniają Danii oraz Wielkiej Brytanii.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych EBC.

⁶ Pominęto operacje wykonywane przez Europejski Bank Centralny oraz krajowe banki centralne.

WYKRES 6.

Udział transgranicznych kredytów dla sektora niefinansowego (w %)

Objaśnienia: dane nie uwzględniają Danii oraz Wielkiej Brytanii.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych EBC.

Jak wynika z dostępnych danych, Unia Europejska charakteryzuje się daleko posuniętą integracją transgraniczną w zakresie operacji międzybankowych. Do końca 2007 roku kredyty udzielone monetarnym instytucjom finansowym bez obecności handlowej systematycznie zwiększały swój udział w łącznej wartości kredytów dla tego rodzaju usługobiorców. W przeddzień światowego kryzysu finansowego odsetek przypadający na kredyty transgraniczne wyniósł blisko 55%. Od początku 2008 roku nastąpiła zmiana tej tendencji i ponownie przewagę zyskały kredyty krajowe. Ostatnie, uwzględniane w niniejszej pracy, kwartały wskazują stabilizację udziału kredytów transgranicznych na poziomie zbliżonym do 45% łącznego wolumenu kredytów dla monetarnych instytucji finansowych.

Na podkreślenie zasługuje istotna przewaga kredytów udzielanych instytucjom działającym wewnątrz Unii Europejskiej. Odsetek przypadający na nie – pod koniec uwzględnianego okresu – to ponad 32%, wobec około 12%, które charakteryzują operacje z podmiotami spoza Unii Europejskiej. Taki stan rzeczy jest pokłosiem istotnej ekspansji kapitałowej grup bankowych, a więc znaczna część kredytów transgranicznych, przyznanych innym bankom działającym w Unii, to operacje wewnątrzgrupowe. Warto również zaznaczyć, że to właśnie ten rodzaj usług został szczególnie dotknięty kryzysem finansowym. Jego spektakularnym przejawem była wzajemna utrata zaufania i bardzo istotne ograniczenie aktywności na europejskim międzybankowym rynku transakcji niezabezpieczonych [Giannone, i in., 2012]. Trzeba przypomnieć, że jeszcze w 2008 roku stawki Euribor były kwotowane w panelu 43 banków. Pod koniec 2013 roku grono to skurczyło się do 31 banków [Euribor-EBF, 2013].

Świadczenie usług dla pomiotów niefinansowych jest domeną operacji krajowych. W tym przypadku udział kredytów transgranicznych wynosił zaledwie 10,5% w 2004 roku,

by zwiększyć się do 13% w połowie 2008 roku. Od tego momentu na znaczeniu ponownie zyskały kredyty oferowane wewnątrz danego państwa, choć przyrost wyniósł tylko około 1 punktu procentowego. Oznacza to, że podmioty niefinansowe zdecydowanie silniej są przywiązane do tradycyjnych kanałów dystrybucji usług bankowych.

4. Koncentracja i efektywność sektora bankowego

Europejski system bankowy był od przelomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku areną licznych fuzji i przejęć. Część z nich wynikała z ekspansji rynkowej powstających grup bankowych, które rozrastały się wchodząc w alianse z obecnymi już na rynku podmiotami. Natomiast dosyć znaczący odsetek transakcji miał charakter sanacyjny, bardzo często inspirowany działaniami banków centralnych oraz organów nadzoru, które dążąc do zachowania stabilności finansowej, zachęcały i pomagały w przejęciu banków zagrożonych upadłością [Koetter i in., 2007; Jonung, 2009].

Pierwsza fala konsolidacji w państwach „starej” Unii Europejskiej miała zdecydowanie krajowy charakter, gdyż łączyły się banki działające w tym samym państwie [*Group of Ten...*, 2001]. Szczególnie były także fuzje międzysektorowe, prowadzące do powstawania konglomeratów finansowych, oferujących równocześnie usługi bankowe, ubezpieczeniowe, jak również operujące na rynku kapitałowym. Marques-Ibanez i Molyneux [Marques-Ibanez, Molyneum, 2002] podkreślają, że konsolidacja bez udziału pomiotów zagranicznych jest łatwiejsza, ponieważ połączeniu podlegają struktury o bardziej homogenicznej kulturze organizacyjnej.

Jednocześnie konieczne jest zaznaczenie, że od początku ostatniej dekady XX wieku nabrał intensywności proces tworzenia przez organy unijne instytucjonalnych podstaw działania wewnętrznego rynku usług finansowych. W związku z implementacją FSAP oraz przygotowaniem do wprowadzenia euro grupy kapitałowe dążyły do uzyskania w skali międzynarodowej odpowiedniego potencjału ekonomicznego do podjęcia skutecznej konkurencji na otwartym rynku.

W efekcie powstały silne krajowe grupy bankowe. Przykładami są hiszpańskie: BBVA i Santander, włoskie: Banca Intesa oraz Unicredito, niemieckie HVB lub Deutsche Bank bądź austriacki Erste Bank.

Równocześnie wzrósł stopień koncentracji sektorów bankowych państw tworzących wówczas Wspólnotę Europejską. W literaturze przedmiotu można znaleźć różne propozycje pomiaru koncentracji rynku [Samuelson, Marks, 2009]. Ze względu na prostotę obliczeń bardzo często używa się współczynnika koncentracji, który wskazuje sumę największych udziałów rynkowych, np. czterech lub pięciu przedsiębiorstw⁷. Oznacza to, że uwzględniane podmioty mają przypisaną tę samą wagę, natomiast pomija się znaczenie reszty uczestników rynku. Alternatywą jest wskaźnik Herfindhala-Hirschmana (HHI), który jest sumą kwadratów udziałów wszystkich przedsiębiorstw⁸. W tym przypadku

⁷ Tak pojmowana koncentracja sektora bankowego całkowicie pomija kwestie bankowości transgranicznej. Jednakże ułomność źródłowego materiału statystycznego nie pozwala na usunięcie tej wady. Wymusza to posłużenie się w niniejszej pracy tradycyjnie konstruowanymi miarami koncentracji.

⁸ W związku z tym, że udziały podaje się w punktach procentowych, stąd maksymalna wartość HHI dla rynku w pełni zmonopolizowanego wynosi 10000.

większą wagę osiągają udziały podmiotów dysponujących znacznie większym udziałem rynkowym i ujmując się wpływ słabszych uczestników rynku.

W praktyce ustawodawstwa ochrony konkurencji (prawa antymonopolowego) w USA i Unii Europejskiej znajdują się odwołania do poziomów HHI. Przykładowo, w obu systemach prawnych nie wymaga się uzyskiwania aprobaty administracyjnej dla połączeń, po których HHI będzie wynosić mniej niż 1000⁹.

Zmiany strukturalne z lat dziewięćdziesiątych XX wieku w bankowości państw „starej” Unii Europejskiej znacząco zwiększyły wskaźnik CR5 aktywów, to jest łączne udziały pięciu największych banków w całkowitej sumie bilansowej. Przeciętna wartość na koniec 1999 roku wyniosła 57,1%, podczas gdy na początku dekady było to 50,9% [Santillan, Salgado, 2011].

Druga połowa lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia to niezwykle ważny okres dla bankowości państw przechodzących transformację gospodarczą. Po pierwszej fazie przekształceń, skutkującej zmianą form prawnych, nastąpiła prywatyzacja banków. Pod koniec XX wieku zdecydowany prymat w tego rodzaju operacjach zdobył wówczas kapitał zagraniczny. Wiązało się to z tym, że relatywnie skonsolidowane już grupy kapitałowe z europejskich państw wyżej rozwiniętych rozpoczęły ekspansję kapitałową w krajach Europy Środkowo-Wschodniej [Bonin i in., 2005; Pawłowska, 2004].

Po dokonaniu znaczących zmian prawnych na poziomie Unii Europejskiej, wprowadzeniu euro oraz zakończeniu początkowego okresu przejmowania prywatyzowanych banków w krajach transformujących się pojawiła się seria fuzji transgranicznych, która objęła banki z UE-15. Przykładami są transakcje prowadzące do powstania grup: Dexia (Belgia i Francja), Nordea (Dania, Finlandia, Szwecja oraz Norwegia), HVB (Niemcy i Austria), a następnie Unicredit (Niemcy i Włochy), czy też, przytaczany już, Fortis (kraje Beneluxu).

Wspomniane powyżej, połączenia nie stały się jednak normą. Od fiaska przejęcia ABN AMRO nie doszło w Unii Europejskiej do żadnej znaczącej konsolidacji grup bankowych. Miały miejsce za to operacje odsprzedawania podmiotów zależnych, które przechodziły z jednej grupy do drugiej. Przykładami są banki działające w Polsce: BZWBK z irlandzkiej grupy AIB trafił do grupy hiszpańskiego Santander, podobnie jak Kredyt Bank, który należał do belgijskiego KBC¹⁰.

Stopień koncentracji rynku bankowego, zależny od pozycji, jaką osiągnęły największe podmioty, rodzi pytanie o jego związek z efektywnością. Jak zauważa Lubiński [Lubiński, 2012], rosnącej koncentracji związanej z pozytywnymi efektami skali powinna towarzyszyć poprawa uzyskiwanych wyników ekonomicznych. Z drugiej strony może być wykreowany zespół banków „zbyt dużych, by upaść”, które mimo popełnionych kardynalnych błędów zarządczych i ponoszonych strat są wspierane publicznymi środkami [Sorkin, 2009; Śledzik, 2013].

⁹ Wytyczne w sprawie oceny horyzontalnego połączenia przedsiębiorstw na mocy *Rozporządzenia Rady w sprawie kontroli koncentracji przedsiębiorstw* (2004/C 31/03), [Dz. Urz. UE C 31 z dnia 5 lutego 2004; *Horizontal Merger Guidelines*, 1997].

¹⁰ Zdecydowana większość tego typu operacji jest spowodowana koniecznością podniesienia współczynników wypłacalności grup bankowych. Więcej o wymogach kapitałowych pisze Cicerko [Cicerko, 2011].

W związku z powyższym, w niniejszej pracy przedstawiono analizę związków między przyjętymi miarami koncentracji a efektywnością europejskich sektorów bankowych. W tym celu posłużono się: wskaźnikami CR5 oraz HHI, a także stosunkiem kosztów do dochodu (*cost to income – C/I*), marżą odsetkową netto (*net interest margin – NIM*), rentownością aktywów (*return on assets – ROA*) oraz rentownością kapitałów własnych (*return on equity – ROE*). Wymienione wskaźniki z 2012 roku zamieszczono w tabeli 1.

TABELA 1.

Koncentracja i efektywność sektorów bankowych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w 2012 roku

Państwo	HHI	CR5	C/I	NIM	ROA	ROE
		%				
Austria	395	36,49	67,91	1,66	0,31	4,14
Belgia	1 061	66,35	71,97	1,30	0,19	3,28
Bulgaria	738	50,38	52,01	3,19	0,64	4,86
Cypr	996	62,50	57,35	2,31	-3,44	-90,29
Czechy	999	61,48	45,88	2,58	1,36	14,09
Dania	1 130	65,61	59,90	1,11	0,10	2,04
Estonia	2 493	89,60	43,62	2,14	2,01	14,18
Finlandia	3 010	79,01	51,37	0,52	0,35	9,12
Francja	545	44,62	70,44	1,07	0,17	3,42
Grecja	1 487	79,47	72,16	2,06	-2,10	-79,00
Hiszpania	654	51,40	50,37	1,81	-1,37	-24,61
Holandia	2 026	82,08	65,34	1,15	0,19	4,25
Irlandia	1 000	56,88	92,73	0,59	-0,92	-14,57
Litwa	1 749	83,63	56,54	2,58	0,95	9,66
Luksemburg	345	33,08	51,79	0,64	0,49	7,46
Łotwa	1 027	64,05	54,76	1,74	0,59	6,01
Malta	1 314	74,46	25,14	1,77	1,15	5,72
Niemcy	307	33,01	73,89	1,01	0,05	1,10
Polska	568	44,40	51,98	2,67	1,20	10,94
Portugalia	1 191	69,95	58,59	1,35	-0,26	-3,96
Rumunia	852	54,70	59,15	3,33	-0,64	-6,23
Słowacja	1 221	70,72	60,25	3,09	0,95	8,11
Słowenia	1 115	58,35	53,40	2,08	-1,49	-19,26
Szwecja	853	57,42	55,63	1,01	0,44	9,62
Węgry	872	54,00	75,00	4,21	-0,44	-5,02
Wielka Brytania	436	40,59	70,09	0,85	0,10	1,93
Włochy	410	39,68	62,60	1,52	-0,06	-0,92

Źródło: dane EBC.

W ujęciu zagregowanym system bankowy Unii Europejskiej charakteryzuje się raczej niską koncentracją, o czym świadczy przeciętny poziom HHI, tylko nieznacznie przekraczający 1000. Jednakże jest to wynik zastosowania średniej arytmetycznej. Gdyby

HHI zważyć udziałami poszczególnych państw w łącznych aktywach, przeciętna wyniosłaby 653. Polski sektor bankowy należy do jednych z najmniej skoncentrowanych w Unii Europejskiej¹¹. W 2012 roku w rękach pięciu największych instytucji kredytowych w Polsce znajdowało się 44,4% aktywów sektora bankowego. O względnie niskim poziomie koncentracji przekonuje również wartość indeksu Herfindahla-Hirschmana. W roku 2012 jego niższą wartością cechowały się jedynie: Austria, Francja, Luksemburg, Niemcy, Wielka Brytania oraz Włochy. Trzeba także zaznaczyć, że sektor bankowy w Polsce jest najmniej skoncentrowany spośród gospodarek krajów, które przystąpiły do Unii Europejskiej w 2004 oraz 2007 roku.

Jednocześnie sektor bankowy w Polsce należy do najbardziej dochodowych w Unii Europejskiej. W roku 2012 wskaźniki ROA oraz ROE były wyższe jedynie w Czechach i Estonii. Analiza porównawcza, obejmująca marżę odsetkową netto (NIM) oraz stosunek kosztów do dochodów (C/I), wskazuje na nieznacznie gorszą pozycję naszego kraju. Generalnie Polska w odniesieniu do tych dwóch wskaźników przewyższa „stare” gospodarki unijne i plasuje się w pierwszej piątce spośród grupy obejmującej 12 nowych krajów członkowskich.

Z uwagi na chęć uchwycenia ewolucji poszczególnych systemów bankowych obliczono zespół wskaźników analogicznych do tych, które zaprezentowano w tabeli 1., jednakże tym razem określono średnią z lat 2004-2012. Dodatkowo przedstawiono miary dyspersji, którymi były odchylenia standardowe. Tego rodzaju informacje znajdują się w tabeli 2.

Wyniki analizy wskazują, że koncentracja sektorów bankowych w Unii Europejskiej w badanym okresie nie rosła, co istotnie odróżnia uwzględniane lata od tendencji obserwowanych w ostatniej dekadzie ubiegłego wieku. Co więcej, współczynniki koncentracji charakteryzują się niewielką zmiennością, o czym świadczy fakt, iż relacja odchylenia standardowego do średniej arytmetycznej nie przekracza kilkunastu procent. Na drugim biegunie znajdują się miary rentowności. W przypadku ROA systemów bankowych Grecji czy Cypru zmienność przekroczyła 1000, natomiast współczynnik zmienności ROE w Belgii bądź na Litwie był wyższy niż 500.

Uwzględniając przeciętne wartości badanych miar koncentracji, można powtórzyć wyżej sformułowane wnioski dotyczące bankowości w Polsce. W przypadku miar efektywności Polskę należy umieścić w absolutnej czołówce krajów unijnych. Świadczą o tym każdorazowo jedno z najwyższych średnich miar: NIM, ROA i ROE, a równocześnie niemal najmniejsze współczynniki zmienności. Oznacza to, że bardzo dobre osiągnięcia ekonomiczne są relatywnie stałą cechą polskiego systemu bankowego, co znacząco go wyróżnia spośród pozostałych państw członkowskich Unii Europejskiej.

Kolejnym krokiem analizy było ustalenie kierunku i siły powiązań pomiędzy koncentracją a efektywnością badanych systemów. W tym celu obliczono współczynniki korelacji Pearsona dla każdego okresu oraz pomiędzy przeciętnymi poziomami z lat 2004-2012. Uzyskane rezultaty zamieszczono w tabelach: 3. i 4. Wyróżniono współczynniki statystycznie istotne dla poziomu istotności 0,05.

¹¹ Warto zauważyć statystycznie istotną ujemną korelację stopnia koncentracji z rozmiarami rynku, które utożsamiono z populacją danego kraju. Dostrzegalnym odstępstwem od reguły „małe państwo – wysoko skoncentrowany sektor bankowy” są Luksemburg oraz Austria.

TABELA 2.

**Koncentracja i efektywność sektorów bankowych oraz ich zmienność
w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 2004-2012**

Państwo	HHI	CR5	C/I	NIM	ROA	ROE
		%				
Austria	471 (72)	40,27 (3,57)	65,4 (5,82)	1,68 (0,07)	0,47 (0,32)	8,61 (6,49)
Belgia	1 737 (397)	78,60 (6,77)	68,2 (8,38)	1,09 (0,17)	0,16 (0,67)	3,91 (20,01)
Bulgaria	770 (58)	53,76 (3,15)	53,5 (5,71)	4,15 (0,73)	1,49 (0,69)	14,03 (8,06)
Cypr	1 041 (56)	62,45 (2,63)	52,0 (5,92)	2,00 (0,31)	-0,19 (2,03)	-8,32 (45,75)
Czechy	1 063 (54)	63,28 (1,60)	51,2 (6,64)	2,55 (0,23)	1,27 (0,10)	18,22 (4,39)
Dania	1 125 (59)	65,39 (1,08)	59,5 (6,72)	1,13 (0,13)	0,30 (0,40)	6,30 (8,39)
Estonia	3 242 (536)	94,47 (3,23)	43,5 (3,04)	2,35 (0,36)	1,22 (1,88)	11,94 (24,05)
Finlandia	3 006 (420)	82,03 (1,44)	51,3 (4,19)	1,02 (0,33)	0,61 (0,29)	9,74 (2,52)
Francja	647 (68)	49,32 (2,66)	67,0 (4,74)	0,91 (0,25)	0,36 (0,18)	8,07 (4,25)
Grecja	1 189 (131)	69,48 (4,41)	58,8 (5,98)	2,59 (0,23)	0,01 (1,15)	-5,95 (33,01)
Hiszpania	517 (68)	43,87 (3,62)	49,4 (4,26)	1,68 (0,15)	0,46 (0,76)	8,37 (13,99)
Holandia	1 957 (147)	84,62 (1,41)	80,5 (39,89)	1,14 (0,11)	0,26 (0,30)	7,56 (9,43)
Irlandia	756 (167)	51,76 (5,75)	91,3 (121,43)	0,81 (0,16)	-0,40 (1,34)	-5,67 (29,68)
Litwa	1 778 (115)	81,32 (2,00)	55,5 (6,06)	2,02 (0,35)	0,40 (1,71)	3,68 (28,65)
Luksemburg	320 (20)	30,50 (1,24)	50,3 (6,75)	0,60 (0,10)	0,47 (0,23)	19,99 (19,50)
Łotwa	1 108 (115)	65,53 (4,03)	55,9 (7,56)	2,13 (0,45)	0,26 (1,93)	4,69 (26,60)
Malta	1 259 (92)	73,19 (2,54)	32,5 (9,96)	1,41 (0,17)	0,93 (0,44)	9,04 (5,28)
Niemcy	226 (62)	26,07 (5,33)	71,1 (6,82)	0,93 (0,09)	0,08 (0,18)	1,94 (5,61)
Polska	601 (48)	45,67 (2,39)	56,9 (4,32)	2,84 (0,21)	1,32 (0,32)	14,61 (5,04)
Portugalia	1 150 (44)	69,09 (1,49)	57,4 (2,60)	1,67 (0,19)	0,45 (0,48)	7,61 (8,16)
Rumunia	979 (128)	55,97 (3,00)	57,7 (6,36)	3,90 (0,58)	1,03 (1,01)	8,86 (8,50)
Słowacja	1 182	69,76	57,9	2,74	0,99	11,61

	(75)	(2,41)	(4,94)	(0,39)	(0,22)	(3,76)
Słowenia	1 257	60,54	57,7	2,23	0,13	2,96
	(104)	(2,13)	(3,28)	(0,20)	(0,84)	(12,17)
Szwecja	880	58,49	56,3	1,03	0,53	13,05
	(40)	(2,30)	(1,88)	(0,15)	(0,16)	(4,66)
Węgry	832	54,04	58,1	3,97	0,86	12,64
	(27)	(0,79)	(8,45)	(0,45)	(1,05)	(14,42)
Wielka Brytania	421	38,24	52,5	1,16	0,32	4,97
	(59)	(3,86)	(11,14)	(0,27)	(0,38)	(7,00)
Włochy	316	32,62	61,6	1,72	0,31	4,25
	(79)	(5,78)	(2,59)	(0,19)	(0,52)	(7,55)

Objaśnienia: liczby w nawiasach oznaczają odchylenie standardowe.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych EBC oraz IMF.

TABELA 3.

Korelacja miar koncentracji i efektywności sektorów bankowych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w wybranych latach

Wskaźnik	HHI								
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
C/I	-0,085	-0,132	-0,140	-0,189	0,131	-0,103	-0,075	-0,295	-0,266
NIM	0,052	0,030	0,056	0,090	0,033	-0,082	-0,134	-0,058	-0,045
ROA	0,273	0,221	0,225	0,327	0,013	-0,366	0,021	0,276	0,167
ROE	0,035	-0,042	-0,091	0,415	-0,053	-0,356	0,049	0,178	0,036
	CR5								
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
C/I	-0,020	-0,073	-0,098	-0,144	0,118	-0,138	-0,056	-0,397	-0,282
NIM	0,097	0,089	0,103	0,155	0,144	0,042	-0,011	0,110	0,119
ROA	0,233	0,222	0,243	0,336	0,045	-0,349	0,001	0,265	0,097
ROE	0,010	-0,018	-0,102	0,394	-0,021	-0,366	0,004	0,110	-0,097

Źródło: jak w tabeli 2.

TABELA 4.

Korelacja przeciętnych miar koncentracji i efektywności sektorów bankowych w państwach członkowskich Unii Europejskiej w latach 2004-2012

Wskaźnik	HHI	CR5
C/I	-0.192	-0.169
NIM	0.002	0.098
ROA	0.159	0.135
ROE	0.017	-0.065

Objaśnienia: analogicznie do tabeli 3., test istotności współczynnika korelacji przeprowadzono przy poziomie istotności równym 0,05. Wartości statystycznie istotne powinny zostać wyróżnione.

Źródło: jak w tabeli 2.

Efektywność systemu bankowego poprawia się wtedy, gdy maleje stosunek kosztów do dochodów (C/I). Jeśli wzrostowi koncentracji towarzyszyłyby pozytywne efekty skali, to należało oczekiwać negatywnej korelacji HHI (lub CR5) z miarą C/I. Uzyskane rezultaty potwierdzają taki wniosek. Jednakże siła tego związku jest tak znikoma, że hipotezę o jego statystycznej istotności należy odrzucić.

Pozytywne efekty powiększenia się udziałów rynkowych największych instytucji kredytowych powinny być obserwowane dzięki dodatniej korelacji miar koncentracji oraz NIM, ROA i ROE. Dane zaprezentowane w tabelach: 3. i 4. nie pozwalają na wyciągnięcie tak jednoznacznych wniosków.

O ile korelacja przeciętnych wskaźników ustalonych dla okresu 2004-2012 zdaje się potwierdzać taką zależność, o tyle współczynniki obliczone dla poszczególnych lat wskazują na zmieniającą się w czasie relację. Co więcej, ponownie negatywnie zweryfikowano hipotezę o statystycznie istotnej sile pojawiających się związków. Na tej podstawie można stwierdzić, że w skali Unii Europejskiej nie występuje ilościowo potwierdzona pozytywna zależność pomiędzy koncentracją w sektorze bankowym a szeroko rozumianą efektywnością finansową tego sektora.

5. Podsumowanie

Pod koniec ubiegłego wieku europejski sektor bankowy doświadczył licznych fuzji i przejęć. Początkowo odbywały się one wewnątrz danego systemu gospodarczego, by w pierwszych latach funkcjonowania strefy euro nabrać charakteru transnarodowego. W rezultacie wyraźnie wzrósł udział kapitału zagranicznego w aktywach bankowych. Równocześnie na znaczeniu zyskały największe podmioty, co prowadziło do silniejszego skoncentrowania sektora bankowego.

Jednakże kryzys finansowy wywołał istotne zmiany w modelach biznesowych wielu banków. Zmieniło się także otoczenie instytucjonalne oraz regulacyjne. Efekty tych zjawisk można dostrzec w parametrach opisujących funkcjonowanie europejskiego systemu bankowego.

Bardzo charakterystyczne jest zmniejszenie się sumy bilansowej relatywizowanej w odniesieniu do PKB oraz odejście od dynamicznej ekspansji międzynarodowej. W związku z tym w ostatnich latach zauważa się przyrost odsetka aktywów bankowych, które są w posiadaniu kapitału krajowego. O kilka punktów procentowych zmniejszył się jednocześnie udział kredytów transgranicznie udzielanych europejskim instytucjom monetarnym, przy równoczesnej niezwykle małej ekspozycji sektora niefinansowego na tego rodzaju operacje. Oznacza to, że wspólny rynek usług finansowych jest nadal ideą, która w Unii Europejskiej nie nabrała trwałego wyrazu ekonomicznego.

W latach 2008-2012, mimo spadającej liczby instytucji kredytowych, wyhamował przyrost koncentracji sektorów bankowych. Największe grupy bankowe nie powiększyły swoich udziałów w aktywach, również HHI pozostał na tym samym niemal poziomie. W ujęciu zagregowanym nie można także znaleźć statystycznie weryfikowalnych związków między koncentracją a efektywnością systemów bankowych. Stąd ewentualna aprobata kompetentnych organów nadzoru wobec transakcji przejęcia

musi podlegać ocenie, w której trzeba wykorzystać indywidualne dane. Podejście makroekonomiczne nie daje podstaw do twierdzenia, że podmioty o większych udziałach rynkowych charakteryzują się lepszymi efektami ekonomicznymi.

Literatura

- Allen F., Beck T., Carletti E., Lane P. R., Schoenmaker D., Wagner W. 2011 *Cross-Border Banking in Europe: Implications for Financial Stability and Macroeconomic Policies*, CEPR, Londyn.
- Group of Ten – *Consolidation in the Financial Sector*, 2001, BIS, Bazylea.
- Bonin J. P., Hasan I., Wachtel P. 2005 *Privatization matters: Bank efficiency in transition countries*, „Journal of Banking & Finance”, vol. 29.
- Cicirko T. 2011 *Adekwatność kapitałowa instytucji bankowych na tle kryzysów światowych*, „Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów SGH”, Zeszyt Naukowy, nr 108.
- Euribor-EBF 2013, dokument elektroniczny, tryb dostępu: [<http://www.euribor-ebf.eu/euribor-org/panel-banks.html>].
- Fassin Y., Gosselin D. 2011 *The Collapse of a European Bank in the Financial Crisis: An Analysis from Stakeholder and Ethical Perspectives*, „Journal of Business Ethics”, vol. 102.
- Giannone D., Lenza M., Pill H., Reichlin L. 2012 *The ECB and the Interbank Market*, ECB Working Paper Series, no. 1496.
- Iwanicz-Drozdowska M. 2007 *Integracja rynków finansowych – jej rodzaje i znaczenie*, „Bank i Kredyt”, nr 1.
- Jonung L. 2009 *The Swedish model for resolving the banking crisis of 1991-93. Seven reasons why it was successful*, „Economic Paper”, no. 360, European Commission, Bruksela.
- Kawalec S., Gozdek M. 2012 *Raport dotyczący optymalnej struktury polskiego systemu bankowego w średnim okresie*, Capital Strategy, Warszawa.
- Koetter M., Bos J.W.B., Heid F., Kolari J.W., Kool C.J.M., Porath D. 2007 *Accounting for distress in bank mergers*, „Journal of Banking & Finance”, vol. 31.
- Kruszka M. 2012 *Bankowość transgraniczna w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Gospodarka Narodowa”, nr 1-2.
- Lubiński M. 2012 *Wpływ banków zagranicznych na stabilność gospodarki kraju goszczącego*, „Gospodarka Narodowa”, nr 7-8.
- Marinč M., Vlahu R. 2012 *The Economics of Bank Bankruptcy Law*, Springer, Berlin-Heidelberg.
- Marques-Ibanez D., Molyneux P. 2002 *Financial Restructuring in European Banking and Foreign Expansion*, „Latin American Business Review”, vol. 3.
- Navaretti G. B., Calzolari G., Pozzolo A. F., Levi M. 2010 *Multinational banking in Europe – financial stability and regulatory implications: lessons from the financial crisis*, „Economic Policy”, vol. 25.
- Pawłowska M. 2004 *Efektywność, konkurencyjność i koncentracja na polskim rynku bankowym w latach 1997-2002 – związki między pojęciami*, „Bank i Kredyt”, nr 6.
- Samuelson W. F., Marks S. G. 2009 *Ekonomia menedżerska*, PWE, Warszawa.

- Santillan Salgado R. J. 2011 *Banking Concentration in the European Union during the Last Fifteen Years*, „Panoeconomicus”, vol. 2.
- Sorkin A. R. 2009 *Too Big To Fail. Inside the Battle to Save Wall Street*, Viking, Nowy Jork.
- Story J., Walter I. 1997 *The Political Economy of Financial Integration in Europe: The Battle of the Systems*, MIT Press, Cambridge.
- Śledzik K. 2013 *Ocena pozycji największych banków w globalnej gospodarce przed i po (?) kryzysie*, „Finanse. Rynki Finansowe. Ubezpieczenia”, nr 60.